

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VI

6-9 Kasım 2008

B İ L D İ R İ L E R

CİLT II

EDİTÖR
DR. COŞKUN YILMAZ

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

**ULUSLARARASI
USKUDAR SEMPOZYUMU VI**

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Mehmet İpşirli / Prof. Dr. İsmail Eriinsal
Prof. Dr. Mustafa Uzun / Prof. Dr. Zekeriya Kurşun
Doç. Dr. Halis Yunus Ersoz / Doç. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı
Doc. Dr. Fikret Saricaoglu / Doç. Dr. Erhan Afyoncu

Yayın Koordinatörü

Doc. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı

Yayına Hazırlık

Ahmet Önal, Ugur Demir

İmla ve Tashih

Prof. Dr. Mustafa Uzun, Ahmet Karataş

Görsel Araştırma

Dr. Coşkun Yılmaz, Doç. Dr. Erhan Afyoncu, Ugur Demir, Ahmet Önal

Fotograf

İsmail Küçük, Edibe Eren, Suphi Darıcalı, Kenan Koca,
İsa Telli, Hamit Eteevrans, A. Bilal Aslan,

Kapak Fotograf

Ahmet Remzi Tülüce (Mihrimah Sultan Camii Avlusu)

Tasarım/Uygulama

Hamit Celebi, Sabit Ertas, Bülent Avnamak

Baskı ve Cilt

Seçil Offset

İstanbul 2009

ISBN 9944-5807-8-6

Telif hakları Üsküdar Belediyesine aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz
basılamaz, çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas edilemez.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ

Hakimiyeti Milliye Caddesi,

Atlas Çıkmazı No: 69

USKUDAR / İSTANBUL

Tel: 0 216 531 30 00 ■ Faks: 0 216 531 31 03

www.uskudar.bel.tr

Hayata Geçirilemeyen Bir Proje: Haydarpaşa Ekmek Fabrikası

UĞUR DEMİR

Araştırmacı

İstanbul nüfusu XIX. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle kaybedilen topraklardan gelen göçmenler nedeniyle, büyük bir artış yaşadı. Artışın en fazla olduğu dönemlerden biri tarihlerimizde “93 Harbi” olarak da bilinen 1878–1879 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrasındaki günlerdi. Daha önceki göçlerin büyük bir kısmı İstanbul dışına yönlendirilmişti. Ancak 1878–1879 Harbi ile birlikte sayıları yaklaşık 200–250 bini bulan göçmenleri İstanbul ve çevre ilçelere, Üsküdar da bunlardan biridir, yerleştirme mecburiyeti doğdu¹. İstanbul nüfusu, göçlerle birlikte XIX. yüzyılın sonlarında 1 milyonu aştı.² Bu, beraberinde bazı problemleri de getirdi. Ekmek üretiminin istenen miktarda ve kalitede olması bunlardan biriydi.³ Nüfus artışına, doğal afetlerin de eklenmesiyle Sultan II. Abdülhamid döneminde görevliler ve bizzat padişah ekmeğin ağırlığı, kalitesi ve yapılmak istenen zamlarla yakından ilgilenmek zorunda kaldı.⁴ Artan ihtiyacı karşılamak için bu arada bazı girişimciler farklı çözüm yolları önermeye başladılar. Bu müteşebbislerden biri de Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi hulefâsından Teftiş Komisyonu Başkanı Muhiddin Bey’di.

Muhiddin Bey, 1899’da daha hızlı, temiz ve Avrupa standartlarına uygun ekmek imal etmek için İstanbul’da iki farklı yerde makine ile üretim yapacak ekmek fabrikaları açmak üzere müracaat etti. Bu fabrikalarda günde 50–60 bin kıyye (okka, 1 okka: 1,2 kg.) ekmek hazırlanması düşünülüyordu. Dâhiliye Mektubî Kalemi’nden Sadaret’e gönderilen 1899 tarihli bir yazıda ekmek fabrikası açılması düşünülen iki yer Ahırkapı ve Haliç olarak belirtiliyordu. Ayrıca biri Haydarpaşa diğeri de İstanbul cihetinde olmak üzere iki yerde daha fabrika kurulacaktı. Yazıda fabrikaların Avrupa şehirlerinde mevcut mükemmel ve muntazam ekmek fabrikaları gibi daha kaliteli ekmek imal etmek için açılacağı, hamurlar makine ile hazırlanacağından üretimin daha temiz olacağı, günde 50-60 bin kıyyelik üretim yapılabilineceği, bu fabrikalarla asıl amacın imalatın çoğaltılması

Selimiye Kışlası
bitişindeki Kavak
fırınlarnın ahırları
(Bir Ulu Rüya
Görenler Şehri
Üsküdar, s. 92-93)

ve daha lezzetli ekmekler hazırlamak olduğu belirtiliyordu⁵. 1906’da Sultan II. Abdülhamid’e sunulan bir arzuhalde de bu tür fabrikaların açılması benzer gerekçelerle savunulmaktaydı.⁶ Her iki belgede de vurgulandığı üzere amaç “Avrupa standartlarında, temiz, lezzetli ve daha ucuz” ekmek imal etmektir.

Diğer ekmek fırınlarına göre daha fazla üretim yapacak fabrikalar habbazan (ekmekçi) esnafının tepkisini çekebilirdi. Tepkileri önlemek için Habbazan Cemiyeti’nin görüşü soruldu ve cemiyetten olumsuz bir tepki verilmeyeceği cevabı alındı. Bu problem de şimdilik aşılmıştı. Fabrikalar, sabit ve buharlı makinelerle dair nizamnamenin on birinci maddesinde belirtilen şartlara göre işletilecekti. Muhiddin Bey, ekmek fabrikalarını inşa etmek için, bu tarz fabrikaların inşasına on beş sene⁷ müddetle izin verilmesi şartını ileri sürdü.⁸ Belgede on beş senenin fabrikanın açılmasından itibaren mi, yoksa izin verildiği günden itibaren mi olacağı ise belirtilmemekteydi. Bu mühimdir. Çünkü daha sonraki tartışmaların en önemli nedeni süre konusu olacaktır.

1899’da ekmek fabrikaları açma izni verilen Muhiddin Bey hemen çalışmalara başladı. Ancak İstanbul’da makine ile üretim yapan fabrikalar hakkında bilgi sahibi olan kimse bulunmuyordu. Bu nedenle Muhiddin Bey, bilgi toplamak amacıyla Avrupa devletlerinde bu tür üretim yapan fabrikalara mektuplar gönderdi. Sekiz ay geçmesine rağmen mektuplara, Almanya’nın “Kronstadt” şehrindeki “Wernerpfleiderer” fabrikası hariç, bir cevap gelmedi. Almanya’dan gelen cevap da istenilen bilgileri ihtiva etmiyordu. Bunun üzerine Muhiddin Bey, fabrikala-

rı bizzat yerinde görüp incelemek üzere Avrupa'ya gitmek için izin istedi⁹.

Muhiddin Bey'in Avrupa'ya gitmesi ile ilgili yazışmalar 24 Temmuz 1901'e kadar devam etti¹⁰. Bundan sonraki gelişmeler hakkında ise kaynaklar şimdilik bir şey söylemiyorlar. Ancak Muhiddin Bey, daha sonraları 17 Ağustos 1911 tarihli arzuhalinde olayların gelişme seyrini anlatırken maddi sıkıntı içine düştüğünü yazıyor, fakat Avrupa'ya gittiğine dair bir bilgi vermiyor¹¹. Bu nedenle biz de onun Avrupa'ya gidemediği kanaatindeyiz.

Muhiddin Bey, fabrikaları açmak için bir şirket kurmak istedi, fakat içinde bulunduğu maddi zorluk nedeniyle bu düşüncesini de hayata geçiremedi ve 3 Eylül 1900'de fabrika açma ruhsatnamesini Maryo Kırıkır'e devretti. 1911 tarihli arzuhalinde ruhsatnamenin Maryo Kırıkır'e devredilme gerekçelerini ve anlaşma şartlarını, *"Târîh-i küşâdından itibaren on sene müddetle âharı tarafından fabrika ile ekmek imâline müsâade olunmamak ve memleketimizde ilk defa olarak ekmek imâli için menâfi-i ammeye müstelzim olmak üzere Dersaadet'de iki mevkide ekmek fabrikası tesisi için acizlerine ita olunan ruhsatnâme üzerine o zaman bir şirket teşkili ile memlekete nâfi ve kaide-i hıfzu's-sıhhaya muvâfık olan teşebbüsâtı kuvveden fiile getirmek için dûçar olduğum müşkilâta ittihama çalışmakda iken bir gün Dahiliye Nâzırn esbak Mahdum Efendi, acizlerini nezdi-ne çağırarak ümit ve intizar ettiğime birçok iltifatdan sonra sözü ekmek fabrikalarına intikal ettirerek bunun birine satılması nâfi olacağı ve kendinin bu hususda emin ve bu işi bitirmeğe muktedir bir âdemi olduğunu beyan ile bu cihetde aczlerini imâle etmiş ve birgün yalısına davetle Maryo Kırıkır namında bir zatla görüşdürerek ibtida on beş bin, altı ay sonra satılamadığı bahanesiyle on bin ve bir müddet mürûrını müteakib birtakım müşkilat gösterilmek suretiyle beş bin liraya fûruht salâhiyeti mübeyyen mumaileyh Mösyö Maryo Kırıkır ve bir sene müddetle bir üçüncü olsun verdirmişti"*¹² diyerek anlatır.

Maryo Kırıkır, Muhiddin Bey'le anlaşmasına anlaştı ancak devir teslim için yazışmalar uzun bir süre devam etti. Maryo Kırıkır, işlemleri hızlandırır düşüncesiyle Dahiliye Nezareti'ne hitaben yazdığı arzuhalinde, böyle bir fabrikanın artık zaruri olduğu ve bir an önce hizmete geçmesi gerektiğini de vurgulamaktan geri kalmıyordu.¹³ Resmî işlemler tamamlandıktan sonra ilk önce Anadolu yakasında Haydarpaşa rıhtımı yakınlarında bir ekmek fabrikası açılacaktı. Maryo Kırıkır, bir taraftan yazışmaları hızlandırmaya çalışırken, diğer taraftan da malî destek arayışına girdi. En nihayet 1904'te Haydarpaşa Rıhtım Şirketi ve bir Alman bankasından gerekli mali yardımı yapacaklarına dair söz aldı.

Yaklaşık dört sene ruhsatname hakkının devri hususundaki yazışmalarla geçti ve fabrika açmak için bir türlü işlemler başlatılamadı. Aslında Maryo Kırıkır, ruhsatnameyi fabrika açmak için değil, bu hakkı satmak üzere devralmıştı. Ancak hesabında yanıldı. Çünkü yaklaşık iki sene geçmesine rağmen fabrika açma ve işletme hakkını bir türlü satamadı. Bu nedenle Muhiddin Bey'le başta anlaştığı 15.000 lirayı ödeyemedi. Ruhsatname ancak 1904'te Meclis-i maliye azasından Mahdum Efendizâde Mazlum Bey'e satıldı.¹⁴

XX. yüzyılın
başlarında
Haydarpaşa
(Üsküdar
Belediye Arşivi)

Ruhsatname sahipleri el değiştirmesine rağmen fabrika inşası için tek bir adım bile atılmadı, fakat her gelen bir an önce fabrikayı hizmete geçirmek için çalıştığını ileri sürdü.

Üç sene sonra Mazlum Bey de ruhsatname hakkının bir kısmını devretmek zorunda kaldı. Bu sefer Haydarpaşa ekmek fabrikası açma ruhsatnamesi Haydarpaşa Rıhtım Kumpanyası'na satıldı.¹⁵ Yine uzun bir süre, devir-teslim işlemleriyle kaybedildi. Bu arada Mazlum Bey 1908'de İstanbul yakasında açılacak ekmek fabrikası ruhsatnamesini Avusturya sarayı ekmekçibaşı Mösyö Joseph Brunning'e sattı.¹⁶ Artık iş farklı bir boyut kazanmıştı. Çünkü ekmek gibi hayatı önemi hâiz bir maddenin imalatı başka bir ülkenin vatandaşına, üstelik de fabrika açıldıktan itibaren on sene kimsenin bu tür bir fabrika tesis etmesine izin verilmeyeceği şartıyla satılmıştı. Bu, beraberinde şiddetli tartışmaları da getirdi ve 1909 yılı bu tartışmalarla geçti. Tartışmalar ruhsatnamenin bir imtiyaz ve inhisar olup olmadığı üzerinde yoğunlaştı. Osmanlı Devleti, verilen iznin asla bir imtiyaz ve inhisar olmayıp, ancak ruhsatname olduğunu sürekli vurguladı. Örneğin Meclis'de okunan bir mazbatada "*Ekmek imali için müceddeden inşâ olunacak fabrikaya imtiyâz verilmeyip, ruhsatname verildiğini ve nihâyetü'n-*

HAYATA GEÇİRİLEMEYEN BİR PROJE:
HAYDARPAŞA EKMEK FABRİKASI

nihâye bir sene zarfında inşaata mübaşeret olunmadığı takdirde ruhsatnamenin iptal edileceği ve ekmek imali inhisar mahiyetini hâiz olmayıp bi'l-akıs tehvin-i fiyata ve teksîr-i imalâta hâdim olacaktır” denilmekteydi.¹⁷ Hatta bazıları ruhsatname verileli sekiz sene geçmesine rağmen hiçbir şey yapılmadığı için iptal edilmesi gerektiğini dahi savunmaktaydı.¹⁸ Mesela Reis Nuri Bey’le, kendisi de bir gayr-i müslim olan Belediye azasından Ohannes Bey, şu şekilde itiraz etmekteydiler: “Mukaddemâ Tanzimat Dairesi’nce kaleme alınıp meriyyet-i ahkâmına irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî şeref-sudûr iden bu ekmek meselesi şâyân-ı nazar-ı dikkat bir madde olup, fi’l-vâki sûret-i ihâle bir ruhsatnâmeden ibâret gibi görünüyor ise de hakikat hâlde on sene için bir imtiyazdan başka bir şey olmayıp târîh-i irade-i seniyyeden itibâren sekiz sene mürûr eylemiş olduğu hâlde iş bu imtiyaznâme şimdi elden ele devr ederek en nihayetinde bir ecnebiye fûrûht edildiği anlaşılmış ve azam-ı ihtiyâçtan olan ekmek, böyle bir yed-i inhisâra geçmiş min-küllî’l-vücûh gayr-ı caiz bulunmuş olduğundan ve on sene içinde memleket birçok safahâta girebileceği mülâhazasıyla imtiyazın on sene ile tahdîdi o zaman münâsib görünmüş ise de, bu on senenin sekiz senesi hiçbir iş görülmek-sizin geçerek müddet-i imtiyaziyyenin hitâmına iki sene kaldığı hâlde şimdi işe

XX. yüzyılın
başlarında
Üsküdar
(Üsküdar
Belediye Arşivi)

HAYATA GEÇİRİLEMİYEN BİR PROJE:
HAYDARPAŞA EKMEK FABRİKASI

mübâşerete kıyâm edilmesi memleketin menâfiyle gayr-ı kabil-i telîf olduğundan ve her ne kadar mezkûr fabrikanın târîh-i küşâdından itibaren on sene müddetle ahara ekmek fabrikası küşadına müsâade olunmayacağı ruhsatnâmede muharrer ise de, bu sûret-i iddiâ hiçbir vechile münâsib olamayacağından bu imtiyazın ancak bir ruhsatdan ibâret olarak itasında bir mahzûr mütâlâa edilemeyeüp, başkalarının dahi müracaatında gayr-ı teshîlâta mazhar edilmesi lâzım” gelecektir. Bazıları da makine ile üretim yapacak bir fabrikayı, diğer fırıncıların iyi karşılamayacağı ve hatta kanun dışı yollara başvurabileceklerini ileri sürdüler ve ruhsatnamenin Brünning’e devredilmesine karşı çıktılar.¹⁹

Ancak itirazlar karşısında bir engel vardı: Tazminat. Şayet Brünning tazminat davası açarsa büyük bir ihtimalle kazanacaktı. Çünkü daha Muhiddin Bey’e verilen ruhsatnamede “fabrikanın açılışından itibaren on sene müddetle bu şekilde başka bir fabrika açılmasına izin verilmeyeceği” yazıyordu ve Brünning’e devredilen ruhsatnamede de bu madde kabul edilmişti. Devlet bu çıkmazdan kurtulmak için bir yol buldu. Ruhsatname sahipleri bir sene içinde fabrikaları işler hale getirecekler, aksi takdirde hakları hükümsüz kalacaktı. Haydarpaşa Rıhtım Şirketi ile Brünning’e bu şartları bildiren tebligatlar gönderildi.²⁰ Bu tebligatlarda, verilen ruhsatnamelerin iptalinin kanunen mümkün olmadığı vurgulanıyor ve “*fabrikaların ilelebed inşâ olunmaması câiz olmadığından mezkûr fabrikaların nihayet bir sene zarfında inşâsına mübâşeret olunmadığı halde ruhsatnamenin iptal olunacağının ve ekmek imali katiyen inhisâr edilmeyip, bi’l-akıs tesviyye-i fiyat ve teksîr-i imâle hâdim olacak bir ekmek fabrikasına ruhsat verilmesinden ibaret olduğu*” belirtiliyordu.²¹

Resmî makamlarca bir an önce fabrikaların açılmasının istenmesinde 1909’da fırıncılarla yaşanan ekmek fiyatları hakkındaki sıkıntıların da büyük etkisi olsa gerek. İstanbul fırıncıları istedikleri oranda ekmek fiyatlarına zam yapılmadığı takdirde üretimi durduracaklarına dair hükümeti ve Şehremaneti’ni tehdit ettiler.²² Hükümet ve Şehremaneti de bir an önce ekmek fabrikalarını açtırarak, fırıncıların tekeline kırmak istemiş olsa gerektir. Bu nedenle bir yıl içinde fabrikaların açılmasını bildiren tebligatlar ilgililere gönderildi.

Bu tebligatlar üzerine işler biraz hızlandı. Brünning, hemen faaliyete geçti ve fabrika için gerekli makineleri Avrupa’dan sipariş etti. Bu arada belediyenin de tasdik edeceği bir yer satın almaya çalıştı. İlk önce Cibali’de, burası uzak olduğu için daha sonra Fener’de Abdi Subaşı Mahallesi’nde bir arsa satın aldı. Böylelikle bazı tartışmalar yaşanmaya devam etse de Avrupa yakasında ekmek fabrikası açmak için fiilen harekete geçildi.

Durum Haydarpaşa ekmek fabrikası için bu kadar iyi değildi. 1910’a gelinmesine rağmen, Avrupa yakasındakinin aksine, Haydarpaşa Rıhtımı’nda açılması düşünülen fabrika ile ilgili hiçbir ilerleme kaydedilememişti. Onsekizinci Daire-i Belediye Reisi Mehmed Ali Bey, 6 Şubat 1910’da Şehremaneti’ne gönderdiği yazıda, “*Ekmek imal etmek üzere ruhsatnamesi Haydarpaşa Rıhtımı’nda tesis edilmek istenilen fabrika hakkında henüz bir teşebbüste bulunulmadığı ve fabrikayı inşa edecek zatın da nerede olduğu*”nın bilinmediğini belirtiyordu. Şayet

izin verilirse Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi ile anlaşarak, Haydarpaşa'da nerede fabrika açılabilceğini tespit etmek üzere Mühendishane'den bir rapor hazırlanabilineceği de yazıyordu.²³

Bu arada Osmanlı basınında da ekmek fabrikaları ile ilgili haberler ve yorumlar yer almaya başladı. Bunlardan en ilginç *De Post Ottoman Gazetesi*'ndeki haberdirdi. Gazete, yapılan araştırmalar sonucunda, ekmek meselesinde yaşanan büyük bir yolsuzluğu ortaya çıkardığını iddia ediyor ve yetkililerin çoğunun bundan habersiz olduğunu ileri sürüyordu.²⁴

Basında tartışmalar devam ederken Haydarpaşa Rıhtım Kumpanyası Şirketi, bir sene zarfında fabrikayı işler hale getiremeyeceği âşikâr olduğu için ruhsatname hakkını kaybetmemek amacıyla yeni bir hamle yaptı. Mazlum Bey tekrar ortaya çıktı ve Haydarpaşa Rıhtım Şirketi'ne devrettiği ruhsatname hakkını geri almak istediğini bildirdi.²⁵ Mazlum Bey, bu arada Haydarpaşa Rıhtım Şirketi ile devir-teslim işlemleri için anlaşmış ve fabrika için gerekli makineleri Avrupa'dan sipariş vermişti. Bunun için Mazlum Bey'in vekili Maryo Kırıkır, resmî makamlara gönderdiği arzuhalde işlemler hızlandırılmazsa müvekkilinin büyük bir maddî zarara uğrayacağını belirtiyordu.²⁶ Ancak bu, artık geç kalınmış bir hamleydi. Çünkü verilen bir senelik sürenin bitmesine yaklaşık altı ay kalmıştı. Bu nedenle resmi makamlar tarafından önce böyle bir devir-teslim işleminin mümkün olmayacağı bildirildi.²⁷ Şehremaneti 1911 yılını da Haydarpaşa Rıhtım Şirketi'nin yapmayı taahhüt ettiği fabrikayı inşa edip etmediğini Onsekizinci Daire-i Belediye'den soruşturmakla geçirdi. Belediye ise verdiği cevaplarda şirketten gerekli bilgilerin alınamadığını belirtiyordu.²⁸ Bu arada Muhiddin Bey tekrar ortaya çıktı ve ruhsatnameden doğan bazı haklarının verilmediğini iddia etti. Kendi ifadesiyle II. Meşrutiyet'in sağladığı imkânlarla maddiyatını düzeltilmiş ve fabrika açmak için gerekli sermayeyi biriktirmişti.²⁹ Yaptığımız araştırmalarda Muhiddin Bey'in bu isteğine nasıl cevap verildiğine dair henüz bir bilgiye ulaşamadık.

Maryo Kırıkır, 1912'de de ruhsatnamenin Mazlum Bey'e devri işlemlerinin yapılmasını istemekle geçirdi.³⁰ 28 Ağustos 1912 tarihli arzuhalinde, Şehremaneti'nin kanunsuz yere ve sebep göstermeden devir-teslim işlemlerini yapmadığını ileri sürüyordu.³¹ Ancak buna olumlu cevap alamadığı anlaşılıyor. 1913'e gelindiğinde hâlâ Haydarpaşa Ekmek Fabrikası'nı inşa etmek için hiçbir teşebbüste bulunulamamıştı ve bir süre sonra savaş ortamında unutulup gitti. İstanbul'un makine ile imalat yapacak ekmek fabrikası ancak Nişantaşı'nda açılabilirdi ve böylece projenin yarısı hayata geçirildi.

Sonuç

Büyük ümitler beslenerek fikrî temelleri atılan ve İstanbul'da bir ilk olacak olan Haydarpaşa Ekmek Fabrikası, 13 senenin gereksiz devir-teslim işlemleri ve tartışmalarla geçirilmesi nedeniyle bir türlü inşa edilemedi. Kâğıt üzerinde kalan bu fabrika projesi evrak koşuşturmacası arasında, adeta tali bir konu olarak kaldı ve

Anadolu yakası için büyük bir fırsat kaçırıldı. Kısa bir süre sonra başlayan savaşlar dolayısıyla da proje unutulup gitti. Geride, kaçırılan bu fırsata bir İstanbullu olan Osman Nuri gibilerin şu temennileri kaldı: “*İstanbul’da şehrin bütün ihtiyacâtına kifâyet edecek cesâmette mükemmel bir fabrika tesisine def’aten imkân görülemediği halde muhtelif semtlerde Nişantaşı’ndaki fabrika tarz ve cesâmetinde beş, on ufak fabrika vücûda getirilerek muzırru’s-sıhha ekmek eklinden ve muhterik fırıncıların hile ve hud’asından kurtarılmağı bütün İstanbul ahâlisi temenni eder.*”³²

DİPNOTLAR

¹ Tarık Özçelik, 15 Ocak 1878 tarihinden itibaren İstanbul’a günde 10 bin kişinin göç ettiğini kaydetmektedir (*Basiret Gazetesi’ne Göre Doksanüç Harbi’nde İstanbul’da Rumeli Göçmenleri (1877–1878)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, s. 10–11).

² Kemal Karpat, 1896–1897 yılına gelindiğinde İstanbul’un nüfusunun 1.115.946’ya ulaştığını belirtir. Bu artışta göçmenlerin etkisine vurgu yapar ve şehre gelen göçmenlerin sayısının 1880 yılında 30.000’den 1906’da 200.000’e ulaştığını kaydeder (*Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 142).

³ İstanbul’a gelen muhacirlerin karşılaştıkları zorluklar ve şehir hayatına etkileri hakkında bk. Ahmet Cevat Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1966, s. 82–93; Tarık Özçelik, *İstanbul’da Rumeli Göçmenleri (1877–1878)*, s. 11–13.

⁴ Sultan II. Abdülhamid, ekmeğin kalitesi ve miktarı, özellikle de ekmek zamları ile yakından ilgilenmekteydi (bk. Vahdettin Engin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul’u*, İstanbul 2008², s. 29–40).

⁵ DH. MKT, nr. 2281.

⁶ DH. MKT, nr. 919.

⁷ Daha sonraki belgelerden bu sürenin on sene olarak tespit edildiği anlaşılıyor.

⁸ DH. MKT, nr. 2281.

⁹ YA. HUS, nr. 417. Ayrıca bk. DH. MKT, nr. 2499.

¹⁰ YA. HUS, nr. 417, 3 numaralı belge.

¹¹ DH. İD, nr. 42. Bu dosyadaki 61 belge gelişi güzel konulmuştur. Muhiddin Bey’in kendi adını taşıyan 30 Temmuz 327 tarihli arzuhale bakılmalıdır.

¹² DH. İD, nr. 42, 30 Temmuz [1]327 tarihli belge. Ayrıca bk. 31 Mart 323 tarihli belge.

¹³ DH. MKT, nr. 919, belge 1–2.

¹⁴ DH. İD, nr. 42, 30 Temmuz [1]327 tarihli belge. Ayrıca bk. DH. İD, nr. 8, 26 Haziran [1]322 ve 31 Mart [1]323 tarihli belgeler.

¹⁵ DH. İD, nr. 42, 31 Mart [1]323 ve 10 Rebiülevvel [1]327 tarihli belgeler.

¹⁶ DH. İD, nr. 42, 31 Mart [1]323, 18 Teşrin-i evvel [1]326, 10 Rebiülevvel [1]327 tarihli belgeler.

¹⁷ DH. İD, nr. 42, 3 Mart [1]325 tarihli belge.

¹⁸ DH. İD, nr. 42, 13 Mart [1]325 tarihli belge.

¹⁹ DH. İD, nr. 42, 19 Mart [1]325 tarihli belge. Bu belge Osman Nuri Ergin tarafından da neşredilmiştir (*Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, VIII, İstanbul 1995, 4451–4454).

²⁰ Tebligat, Haydarpaşa Rıhtım Şirketi’ne 1 Aralık 1909’da gönderildi (DH. İD, nr. 42, 18 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge).

²¹ DH. İD, nr. 42, 19 Mart [1]325, 20–30 Nisan [1]325 ve 1 Cumadelevvel [1]327 tarihli belgeler.

²² Tasvîr-i Efkar Gazetesi'nde bir ay boyunca (Receb 1327) ekmek fiyatlarına yapılmak istenen zam ve bunun yarattığı sıkıntılarla ilgili haberler yayınlandı.

²³ DH. İD, nr. 42, 24 Kanun-ı evvel [1]325 tarihli belge. 1 Kasım 1909 tarihli Tasvîr-i Efkar Gazetesi'nde de Haydarpaşa Ekmek Fabrikası ile ilgili şu haber yer alıyordu: "Ekmek fabrikaları: Dersaadet'de ekmek imal etmek üzere Haydarpaşa Rıhtımı'nda tesis ve inşa edilecek olan fabrikanın inşaatına başlanıp başlanılmadığı ve bu bâbda ne yapıldığının işarı hususu şehremanetince lazım gelenlere tebliğ edilmiştir."

²⁴ Gazetenin tercümesi için bk. DH. İD, nr. 42, 18 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge.

²⁵ DH. İD, nr. 42, 18 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge. Mazlum Bey, Haydarpaşa ekmek fabrikası ruhsatnamesini Joseph'in teşvikleri ile tekrar almak istedi (DH. İD, nr. 42, 17 Ağustos [1]327 tarihli belge).

²⁶ DH. İD, nr. 42, 18 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge.

²⁷ DH. İD, nr. 42, 23 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge.

²⁸ DH. İD, nr. 42.

²⁹ DH. İD, nr. 42, 30 Temmuz [1]327 tarihli belge.

³⁰ DH. İD, nr. 42, 15 Temmuz [1]328 tarihli belge.

³¹ DH. İD, nr. 42, 15 Temmuz [1]328 tarihli belge.

³² *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, VIII, 4455.